

Magyarország második világháborús részvételének ábrázolása a történelemtankönyvekben (1945-1995)

© OLASZ Lajos
Szegedi Tudományegyetem, Szeged
olasz@jgypk.u-szeged.hu

Az iskolai történelemoktatás és a tankönyv mindig kiemelt szerepet játszott a felnövő generációk múlthoz való viszonyának, a közösségi identitásának formálásában, egy értékeit jól ismerő, hagyományait tisztelő, de önmagával szemben is kritikus nemzetkép, egy objektív látásmódra törekvő történelemszemlélet kialakításában. A tankönyvekben megjelenő oktatási célokra, az összeállított tananyagra, de még az alkalmazott didaktikai apparátusra nagy hatást gyakorol az oktatással szemben megfogalmazódó társadalmi igény és politikai elvárás. Ezért, a tankönyvek legalább olyan mértékben vallanak a saját korukról, mint a bennük feldolgozott történelmi korszakról (Szabó, 1999:28-29; Knausz, 2001:12).

A II. világháborút követő években az állami (pártállami) politikai és ideológiai szándék egyértelműen háttérbe szorította a felhasználói igényeket és a tudományos eredményeket, melyek csak a rendszerváltás után kaptak ismét nagyobb szerepet. A korábbi évtizedekre különösen jellemző volt, hogy a történelemoktatás nemcsak absztrakt módon, a múlt megismeréséből adódó tanulságok formájában, hanem direkt analógiákkal, közvetlen legitimációs tényezőként is szerepet játszott a mindenkor hatalmi elitök törekvéseinek támogatásában (Jakab, 2009).

Magyarországon, már 1945 áprilisában, a harcok megszűnését követően lépéseket történtek az oktatás újjászervezésére. Az 1945/1946-os tanévre nem készült új tanterv. A fontosabb szemléleti és tartalmi változásokra tantárgyi kiegészítő utasításokban hívta fel a figyelmet a minisztérium. A történelemre vonatkozóan kiemelték, hogy a múlt fontos folyamatainak megismerése a jelen viszonyainak megértéséhez nyújt segítséget, ezért a tanár fő feladata, az okok, összefüggések megismertetése. Nagy hangsúlyt kapott a tudományosság, de aláhúzták az életkori sajátosságok szem előtt tartását is. A tantárgyi tartalom tekintetében külön elvárásként fogalmazódott meg a nacionalizmus elítélése és a nemzeti történelem önkritikus szemlélete. A tudományosság és a tényanyag szerepének túlzott hangsúlyozása, azonban a gyakorlatban maximalizmushoz és túlzásfolt tankönyvekhez vezetett, az aktualizálásra való ösztönzés pedig gyakran teret nyitott a felületes, erőltetett analógiáknak (Gőzsy & Dévényi, 2011; Katona, 2003:24).

A tankönyvek felülvizsgálata a fegyverszüneti szerződés részét képezte. Az 1945/1946-os tanévtől az iskolákban csak olyan tankönyveket lehetett használni, melyeket az OKT tankönyvi bizottsága jóváhagyott. A Sík Sándor vezette bizottság 1945. augusztus végéig 1034 tankönyvet vizsgált meg, és 158 könyvet engedélyezett változatlan formában, 269 könyvnél átdolgozást javasolt, 607 könyvet pedig kivont az oktatásból, köztük az összes történelemtankönyvet. Az egyházak által már saját hatáskörben átvizsgált tankönyvek közül a minisztériumi jóváhagyás során 75 könyvnél átdolgozást rendeltek el, 63 könyvet pedig kivontak, csak 36 könyvet engedélyeztek változatlan formában. Ezzel a korábbi tankönyveknek 16%-a maradt használatban eredeti formájában, 29% pedig átdolgozás után (Kardos, 2007:24).

1945 és 1947 között több új tankönyvsorozat jelent meg, a VKM, illetve a különböző felekezetek gondozásában. A kiadványok demokratikus szellemiséget és

reális történelemképet sugároztak. Az egyik első tankönyv, Kosáry Domokos és Mérei Imre munkája tényszerűen, viszonylag pontos képet adva mutatta be a világháború felé vezető folyamatokat. Értékelése, megfogalmazásai általános demokratikus és antifasiszta szemléletet tükröztek, konkrét ideológiai állásfoglalás nélkül. A könyv határozott különbséget tett a mérsékelt konzervatív és a szélsőjobb oldali politikai törekvések között, ami a néhány évvel később megjelenő tankönyvekben már jelentős mértékben összemosódott (Kosáry & Mérei, 1945).

1946-ban megjelent az új általános iskolai tanterv, amely a történelem főbb eseményeinek, állomásainak bemutatását irányozta elő az aktuális kor megértésének elősegítése, a demokratikus nevelés szolgálata jegyében. A tanterv világnézeti semlegességet hirdetett, és került a direkt politikai utasításokat. Szemben állt mind a korábbi korszak világképével, szellemtörténeti tárgyalásmódjával, mind az újonnan megjelenő marxizmussal. Elutasította a történelemnek az osztályharccal való azonosítását, de a magyar szupremácia hirdetését is (Tanterv, 1946:9; Szebenyi, 1970:164).

Hamarosan döntő változásokra került sor az oktatásügyben. Az országgyűlés 1948. június 16-án megszavazta az egyházi iskolák államosításáról szóló törvényt, amely révén rövid időn belül 6505 iskola került állami tulajdonba és 18 000 pedagógus lett állami alkalmazott. Néhány hónappal később megszűnt az OKT, a kritikus gondolkodású oktatáspolitikusokat és neveléstudományi szakembereket gyorsan eltávolították a közéletből. Korábban a tankönyvírás pályázati formában működött, ettől kezdve a minisztérium személyre szóló megbízást adott egyes szerzőknek (Mészáros, 1989:73; Kardos, 2007:49).

Az előző tantervet és a korábbi tankönyveket a kommunista párt részéről mind élesebb bírálatok érték. A kritika főként az ipari munkásság bemutatásának hiányát, a „kulákság” és a „klerikális reakció” pozitív ábrázolását, valamint a „nacionalizmus és sovinizmus” továbbélését emelte ki. Ennek nyomán, 1948 nyarán miniszteri utasításra kivonták a forgalomból az összes korábbi történelem tankönyvet, és helyettük új, „haladó szellemű” (marxista-leninista) tankönyveket rendeltek meg a Történettudományi Intézettől, amit az ottani fiatal kommunista történészek team-munkában, gyors ütemben el is készítettek. Az ügy fontosságát jelezte, hogy a jelenkort tárgyaló könyv szerzőgárdáját a Kossuth díj második fokozatával tüntették ki (Ballér, 1996:102; Mészáros, 1989:135).

A Heckenast Gusztáv és társai által írt tankönyv 4 nagyobb tematikus egységben tárgyalta a világháború történetét, vegyesen az egyetemes és a magyar történeti vonatkozásokat, a 253 oldalból 17 oldalon (7%), 3 képpel. A *Magyarország és a második világháború* című rész végén egy több mint 3 oldalas betét szerepelt Lenin és Sztálin életrajzának ismertetésével, és portrérajzokkal. A könyv állítása szerint az ellenforradalmi rendszer húsz éven át készült a Szovjetunió megtámadására. A rendszer elmélyülő válságától való félelmében nemcsak a kormány, hanem az egész úri osztály, a bankárok, nagytőkések, és a „zsiros parasztok” is a háborúba való belépést szorgalmazták. A felsorolásban könnyű felfedezni a kommunista párt aktuális ellenfeleit. A szerzők hangsúlyozták, hogy az „országgyarapítás” csak a német gazdasági és hatalmi érdekek kiszolgálásához vezetett. Hitler győzelme esetén Magyarország egyébként is német provinciává süllyedt volna. A német és magyar katonai vereségek nyomán a magyar vezetés kész volt felajánlkozni a nyugati hatalmaknak a Szovjetunió ellen, akik mutattak is bizonyos fogadókészséget, miközben a hitleri fasizmus felszámolásának szinte teljes terhe a Szovjetunió vállára nehezedett. Ez utóbbi megállapítások a Szovjetunióval való hála, illetve a

hidegháborús szembenállás megalapozását szolgálták (Heckenast, Feuer, Karácsonyi & Zsigmond, 1948).

A tankönyvkiadás egységesítése érdekében 1949 márciusában létrehozták a Tankönyvkiadó Vállalatot. A tankönyvi pluralizmus helyét a kötelezően előírt állami tankönyvek vették át. Az OKT utódjaként létrehozott Országos Neveléstudományi Intézetet 1950-ben szintén felszámolták. Ezzel megszűnt a szakmaiság érvényesítésének minden lehetősége, a tankönyvjóvá hagyást végső fokon az MDP illetékes osztálya végezte (Kardos, 2007:25; Szabenyi, 2001:19).

Az 1950-es években a kommunista ideológia, a vulgármarxista szemlélet kiemelt jelentőségű vált az oktatásban, különösen a történelemtanításban. A fiatal korosztályok politikai szocializációjának, a társadalom átnevelésének egyik fontos eszközét látták benne, amely egyrészt történelmi távlatokba helyezve igazolta a munkásosztály hatalomra kerülésének szükségszerűségét és jogosságát, másrészt mozgósító propagandát biztosított az aktuális politikai kérdésekben, az egyház, a birtokos parasztság, a polgári rétegek elleni harcban, a Nyugattal való szakítás és az egyoldalú szovjet elkötelezettség mellett (Szöke, 2004:70-71).

Az 1950 márciusában kiadott párthatározat a marxizmus-leninizmus hatékonyabb és átfogóbb érvényesítését sürgette az iskolai tananyagban. A történelemtudomány „szakmai” eredményeinek beépítését elsősorban az osztályharc összefüggéseinek feltárásában jelölte meg. A határozat nyomán gyorsan megjelent az új általános és középiskolai tanterv. A tantervek, és az azokhoz készült tankönyvek a világháború utáni történelemtanítás mélypontját jelentették (Kéri & Varga, 2004; Katona, 2004: 88-89).

A számos ideológiai és aktuálpolitikai elvárást megfogalmazó tanterv és minisztériumi utasítások a tanárok számára semmiféle mozgásszabadságot nem engedett. Alapvető követelményként fogalmazódott a munkásosztály nemzetközi harcának kiemelése, illetve a nép ellenségeivel szembeni gyűlöletre való nevelés, az „uszító klérus”, a „kulákok” és az „imperialisták zsoldjába szegődő jobboldali szociáldemokraták” elleni szenvedélyes gyűlölet felkeltése. A tanulók önálló gondolkodásra nevelését segítő módszerek alkalmazását viszont a központi utasítások kifejezetten károsnak minősítették. A tankönyvek túlsúlyosak voltak, nem vették figyelembe a diákok életkori sajátosságait, nehezen érthető nyelvezettel íródtak. A szöveg tele volt frázisokkal és erőltetett aktualizálással. Azt sulykolták a tanulóknak, hogy a nép igazi képviselői, akik gyakorlatilag egyedül jelentették a valódi progressziót, a kommunisták voltak (Ballér, 1996:104; Katona & Sallai, 2002:65).

Az egyik ilyen, a Lukács Lajos által írt történelemtanítási anyag 194 oldalon jelent meg, 10 oldalas magyar vonatkozású anyaggal (5%), illusztrációk, feldolgozható szemelvények nélkül. A könyv egyaránt bírálta a korabeli magyar vezetést a náci Németország rablőháborús terveinek támogatása, illetve a nyugati imperialista hatalmak szovjetellenes politikájával való összejátszás miatt. Az országon belül közel azonos módon ítélte meg a hazai „fasiszta erőket”, a velük szövetkező „népnyomó és sovinszta” uralkodó köröket, valamint a munkásegység létrehozását és az antifasiszta összefogást akadályozó „hazaáruló” szociáldemokrata vezetőket. Lukács szerint a magyar vezetés már az 1930-as évek közepétől készült a Szovjetunió elleni háborúra. A magyar fináncióka és a klerikális reakció is szorgalmazta a hadba lépést, és miközben a kommunisták az életük kockáztatásával küzdöttek a háború ellen, a szociáldemokraták az osztályellentétek félre tételét hirdetve „hű kiszolgálói” lettek a fasiszmusnak. Ezek a kijelentések egyértelmű aktualizálást tartalmaztak, könnyű felismerni bennük az 1950-es évek kommunista ellenségképeit.

A szerző pellengérré állítja Kállay Miklós elvtelen hintapolitikáját, amely szerinte nemcsak a magyar uralkodó körök megalkuvását leplezte le, hanem megmutatta, hogy nem sok különbség van a német fasizmus és az angolszász imperializmus szovjetellenes törekvései között. Lukács értelmezésében a Horthy reakció bűnös politikája maga okozta az ország német megszállását. A könyv szoros kapcsolatot rajzol a konzervatív elit és a nyilas mozgalom között, és kifejti, hogy egyenes út vezetett a szegedi gondolattól a nyilas hatalomátvételig, mert az uralkodó osztályok két csoportja között sokkal több volt az érdeazonosság, mint az ellentét. A szerző nagy terjedelemben tárgyalta a kommunista párt vezette függetlenségi mozgalom tevékenységét. Az átfogó nemzeti felkelést csak a polgári ellenzéki erők, a kulákok és a jobboldali szociáldemokrácia árulása akadályozta meg – fejtette ki Lukács. A szerző ezután hosszan méltatta a Szovjetuniót, amely megajándékozta a szabadsággal a magyar népet, mert nemcsak a németeket űzte ki az országból, hanem felszámolta az évszázados úri elnyomást is (Lukács, 1950).

A Sztálin halálát követően, a nyilvánvaló szakmai problémák miatt az MDP határozatot hozott új tantervek kidolgozásáról. Megállapították, hogy szakítani kell a dogmatikus szemlélettel, a vulgáris tárgyalási móddal, az erőszakolt aktualizálással, és a forradalmi népi törekvések mellett be kell emelni az anyagba más haladó hagyományokat is (Kardos, 2007:7.). Mindez azonban a tankönyvekben csak lassan, inkább csak az 1956-os forradalom után érvényesült.

Az általános iskola felső tagozatára 1958-ban kiadott tanterv természetesen továbbra is kiemelte (az 1956-os forradalom után nagy nyomatókkal) a marxista-leninista történelem- és társadalomszemlélet megalapozását, a szocialista hazafiság és a proletár internacionalizmus fontosságát, de hangsúlyozta az életkori sajátosságok figyelembe vételét, a magyar történelem ismeretanyagának arányos feldolgozását és egyetemes történeti összefüggéseiben való bemutatását. A tananyagban a politikatörténet mellett valamivel nagyobb teret kapott a gazdaság- és társadalomtörténeti megközelítés (Tanterv, 1958:42).

Az 1959-ben kiadott Nagyné-féle tankönyv egy korábbi, 1955-ös, társszerzőkkel közösen írt munka kisebb mértékben átalakított változata volt. A második világháborús magyar részvételt a 200 oldalból 10,5 oldalon tárgyalta (6%), képeket forrásokat nem alkalmazott. A fegyveres semlegesség éveit a korábbi interpretációhoz hasonlóan a szovjetellenes külpolitika korszakaként értékelte. Kiemelte, hogy a magyar vezetés előbb a náci Németország zsoldjába szegődött, majd, a németek esetleges vereségével számolva, a szovjetellenes nyugati imperialista hatalmakkal igyekeztek kapcsolatot keresni. A szövegből azonban már eltűnt a korábbi „Horthy-fasizmus” kitétel, és Bárdossy miniszterelnök megítélése is németbérencből németbaráttá „szelídült”. Bekerült az anyagba, hogy Kállay a 2. hadsereget német követelésre küldte ki a kormány a keleti frontra, és hogy 1943-tól lépéseket tett a háborúból való kiválás érdekében. A mérsékelt ellenzékét már nem fasizmus kollaboránsaként, hanem háborúellenes tényezőként említette a kiadvány. A német megszállásban a szerző, az uralkodó körök felelőtlenségének és alkalmatlanságának bizonyítékát látta. A holokausztról alig egy mondat szerepelt a könyvben. A értékelése szerint Horthy nem gondolta komolyan a kiugrást, így törvényszerű volt a nyilas hatalomátvétel. A kisebb változtatások, visszafogottabb megfogalmazások ellenére a könyv alapvető mondanivalója, hangsúlyai a korábbi évekhez képest nem változtak (Nagy, 1959).

Az 1962-ben megjelent új gimnáziumi tantervben meghatározó célkitűzésként szerepelt a marxista-leninista történelemszemlélet fejlesztése, de már hangsúlyt kapott a történelmi korszakok realisabb, több szempontú bemutatása, valamint a

forráselemzés alkalmazása, a tényekből kiinduló általános következtetések levonása is. A pártszervek közvetlenül már csak ritkán avatkoztak bele a tankönyvek elbírálásába, a szakmai minősítést a Tankönyvkiadó munkatársai és az 1962-ben felállított Országos Pedagógiai Intézetet szakemberei végezték. Ezzel a szakmaiság fokozatosan ismét nagyobb szerepet kapott. Számottevő előrelépés történt a könyvek módszertani, didaktikai vonatkozásaiban, szaporodott a szemelvények, az illusztrációk száma, melyek a célirányos válogatás mellett is segítették az önálló értelmezést, véleményalkotást. Közérthetőbbé vált a nyelvezet és javult a tankönyvek technikai minősége, külalakja. A tartalom azonban, különösen a jelenkor történetét tárgyaló fejezetek esetében, csak lassan változott (Csepela, Horváth, Katona & Nagyajtai, 2000:83).

Az 1964-ben kiadott Ránki és Szamuely-féle könyv 3 részre tagolva, 372-ből 15 oldalon (4%), 2 képpel és 2 feldolgozható és 1 magyarázó szövegbetéttel. Az anyagba 1 rövid magyarázó szövegbetét, és 2 hosszabb feldolgozható szemelvény került, amelyek a doni vereségre, illetve a német megszálláskor kiadott KMP felhívásra vonatkoztak. Újdonságként 2 kép is szerepelt ennél a fejezetnél, Bárdossy László a parlamentben, miközben bejelenti a hadiállapotot, és ellenpontként a kommunista Rózsa Ferenc portréja. A könyvben a korábinál nagyobb hangsúlyt kapott a revízió, mint a magyar kormányok döntéseit befolyásoló tényező. A Kállay-kormány időszakát, mint határozottan szovjetellenes, de nyugat felé tétován kiutat kereső politikát mutatta be a kiadvány. Elismerte, hogy a mérsékelt uralkodó rétegek kapcsolatot kerestek bizonyos ellenzéki körökkel, de hangsúlyozta hogy végül nem mertek a dolgozó tömegekre támaszkodni. Az anyag feldolgozása alapvetően kronologikus logikát követ, a kommunisták vezette háborúellenes harc már nem külön fejezetben, hanem a történeti folyamatba illesztve szerepel. A német megszállás után a könyv már egy rövid bekezdést szentel a magyar zsidóság sorsának, legalább érzékeltetve a tragédia nagyságát. A konkrét kérdések tárgyalásánál a könyv igyekezett szakmai álláspontot elfoglalni, de a korszak alapvető megítélése változatlan maradt, egyértelmű aktuális üzenettel. A világháború az imperializmus megoldhatatlan problémái miatt robbant ki, és csak a Szovjetunió bekapcsolódásával vált a demokratikus erők harcává. Németország háborús veresége lehetőséget adott a magyar nép számára is a népi demokrácia megteremtésére (Ránki & Szamuely, 1964).

Az 1970-es évekre jelentős változás következett be a történettudomány területén. Ideológiai panelektől nem mentes, de szaktudományos szempontból differenciáltabb elemzések láttak napvilágot a jelenkorral kapcsolatban is. Változott a Horthy-korszak megítélése. Fasiszta diktatúra helyett már inkább tekintélyelvű (autoriter) rendszerként értelmezték. Valamelyest átértékelődtek a revíziós törekvések, illetve a német nyomás megítélése is. A hazai munkásmozgalom, illetve a Szovjetunió szerepének értékelése azonban változatlan maradt (Gunst, 2000:262-263; Jakab, 2000:27).

Balogh Endre tankönyve a korábbiaknál kevesebb kötelező ismeretanyagot tartalmazott, de korszerű, jól követhető kiemelésekkel, és némi didaktikai apparátussal már jobban ellátott kiadvány volt, amely a könnyebb használat érdekében A4-es helyett B5-ös formátumban készült. A könyv 1968 és 1982 között 15 kiadást ért meg, ezzel a leghosszabb ideig forgalomban lévő negyedikes gimnáziumi történelemkönyvnek számított. Magyarország második világháborús szereplését 3 lecke, egy összefoglalás és egy, az egyetemes és magyar történelmet szinkronban állító kronológia mutatta be, a 330 oldalból összesen 19 oldalon (6%), 4 rövid kiegészítő betéttel, 5 szemelvénnel, 8 képpel és 1 térképpel. A fényképek,

egyszerű asszociációval, a legfontosabb üzenetet nyomatékosítva a „rossz és a jó” oldalt jelenítették meg: a fővárost megszálló német csapatokat, illetve az országot felszabadító szovjet erőket ábrázolták. A levitézlett régi rendet Teleki búcsúlevele, az épülő újat a *Szabad Nép* címlapja jelezte.

A könyv tartalmi szempontból magán hordozott bizonyos régi vonásokat, de már jelentős hangsúlyeltolódásokat is mutatott. Az első lecke címe az 1939–1941-es időszak kapcsán még egyoldalúan a Szovjetunió elleni háborúhoz való csatlakozást emelte ki, az alcímek azonban reálisabban, szakszerűbben fogalmaztak, pl. Jugoszlávia megtámadása és nem „hábtámadása” szerepelt. A könyv felidézte a 3. zsidótörvényt és az újvidéki razziát, ugyanakkor említette a mérsékelt körök Németországgal szembeni tartózkodó magatartását és a nyugati kiútkeresést. A háborúellenes és antifasiszta tevékenység főszereplőjeként a népfrontmozgalom jelent meg, természetesen a kommunista párt vezetésével, de hangsúlyosan kezelve más progresszív törekvéseket is. Horthy Miklóssal kapcsolatban először említi a könyv, hogy a német megszállás időszakában fellépett a budapesti zsidóság deportálásának megakadályozásáért, illetve, hogy a kiugrás előkészítése során tárgyalt az ellenállási mozgalommal. Bűnéül rója fel viszont, hogy nem támaszkodott a szervezett munkásságra, sőt elszietett proklamációjával inkább gátolta az ellenállást, mintsem segítette volna (Balogh, 1970).

A társadalom és a közgondolkodás terén végbemenő jelentős változások nyomán 1972-ben az MSZMP új párthatározatot fogadott el az oktatásról. A határozat nyomán nagy jelentőségű reformok kezdődtek, 1978-ben megjelentek a tartalmukban és módszertani törekvéseikben egyaránt korszerűnek számító új tantervek, új szaktudományos és pedagógiai eredmények beépítésével. Az alapelvek között változatlanul ott szerepelt a marxista-leninista szemlélet, a történelmi, társadalmi mozgástörvények és a szocializmus szükségszerűségének elfogadása. A tananyag-központúság helyét azonban a követelményrendszert előtérbe helyező megközelítés vette át. A tanári szabadságot növelte a kötelező törzsanyag és a fakultatív kiegészítő anyag szétválasztása. Nagyobb szerepet kapott az önálló gondolkodásra nevelés és a készségfejlesztés. A könyveket a korábbihoz képest bőséges didaktikai apparátus (források, illusztrációk) és forráselemző leckék gazdagították (Báthory, 2001:14-16; Katona & Sallai, 2002:66).

Jóvérné Szirtes Ágota 1982-ben kiadott tankönyve módszertani szempontból sok újat hozott, kéthasábos megoldásával, a lényegesnek gondolt megállapítások félkövér szedésével, és bőséges didaktikai apparátus alkalmazásával. Részben a kronológiába illeszkedő vegyes tartalmú fejezeteket, részben az egyetemes és a magyar történelmet szétválasztó tárgyalásmódot alkalmazott. Az eseményeket 7 egyetemes és 3 magyar történelmi részben, a 217-ből összesen 23 oldalon tárgyalta, ebből azonban csak 6,5 oldal vonatkozott közvetlen a magyar eseményekre (3%) – a legkevesebb az egész korszakban. A magyar történelmi részeknél 8 rövid kiegészítő betéttel, 12 kisebb szemelvénnel, 14 munkáltató, ellenőrző kérdéssel, viszont mindössze 5 képpel, köztük a lerombolt Budapest látképével. A szerző igyekezett elkerülni az ideológiai felhangokat. Az eseményeket pontosabban, korrektebb stílusban tárgyalta, de sok esetben inkább csak leírta, mélyebb elemzés nélkül. A könyv szemlélete, megállapításai és szóhasználata nem szakadt el teljesen a korábbi megközelítésektől. Több korábbi sablon is átkerült a könyvbe, például, hogy minden háborúellenes megmozdulást a kommunista párt kezdeményezett, hogy Kállay rossz felszereléssel küldte ki a 2. hadsereget a keleti frontra, hogy a polgári ellenzék csak 1944 nyarán tett lépéseket a németellenes együttműködésre, hogy a

háborúból való kiválás sikertelenségéért szinte egyedül Horthy a felelős (Jóvérné Szirtes, 1983).

Az 1985-ös oktatási törvény kimondta az iskolák és a tanárok autonómiáját a tantervek, tankönyvek választhatóságát, megszüntette a szakfelügyeleti rendszert. Ezzel nagyban hozzájárult az oktatásügy területén a demokratikus folyamatok megindulásához. A tankönyv-monopólium már 1989-ben megszűnt. A kultuszminisztérium rendelete szerint bárki kiadhatott és forgalmazhatott tankönyvet, amennyiben az megfelelt az érvényben lévő szaktárgyi tantervnek, az adott iskolatípus szakmai elvárásainak, a korosztály életkori sajátosságainak, és mindezek alapján elnyerte a minisztérium jóváhagyását. A rendszerváltást követően, 1991 augusztusában kormányrendelet jelent meg a tankönyvpiac és a tankönyvválasztás szabadságáról (Bárhory, 2001:57; Szebenyi, 2001:19).

A rendszerváltás önmagában nem teremtette meg sem a közelmúlt történetének értelmezésével kapcsolatos társadalmi közmegegyezést, sem a történelemtanítás teljes világnézeti szabadságát. A történelem az új berendezkedést kiépítő hatalmi elitnek számára is fontos legitimációs eszközként szolgált. Az előző korszak ideológiai elvárásai eltűntek a tankönyvekből, a tananyagból, számos történelmi kérdés tárgyalása kapcsán (a nemzethez való viszony, 1956 vagy a Horthy-korszak és a II. világháború) azonban új ideológiai és aktuálpolitikai elvárások fogalmazódtak meg. A minisztérium 1991 őszén elrendelte a használatban lévő összes tankönyv tartalmi felülvizsgálatát. A könyvek többségét, kisebb átalakítások előírásával jóváhagyták, a 20. századot tárgyaló kiadványokat viszont kivonták a forgalomból. Az újonnan benyújtott kéziratok elbírálásánál esetenként ideológiai szempontok érvényesültek (Jakab, 2000:28; Szebenyi, 2001:20).

A párhuzamosan megjelenő történelemtankönyvek II. világháborús magyar részvétellel kapcsolatban jelentősen eltérő hangsúlyokat használtak. Bihari Péter könyve 4 leckében, a 347 oldalból 25 oldalon (7%) mutatta be az ország második világháborús szereplését – az egyetemes történeti rész 5 lecke, 35 oldal (10%) volt. A téma tárgyalását 6 szemelvény, 7 néhány soros kiegészítő betét, 6 kép és 1 térkép tette szemléletesebbé. A szerző a német segítséggel elért revíziós sikerek, a Szovjetunió elleni háborúba való bekapcsolódás, a béketapogatózások és a német megszállás, illetve a kiugrási kísérlet, a nyilas uralom és a felszabadulás köré szervezte az anyagot. A könyv a kor tudományos eredményeinek színvonalán, a mozgástér és kényszerpálya megközelítést alkalmazva tekintette át Magyarország második világháborús történetét. A szerző a hadba lépés felelősségét jelentős mértékben a katonai vezetésre hárította. Megítélése szerint ugyancsak a „gyáva tábornokok és áruló vezérkari tisztek” voltak a sikeres kiugrás legfőbb akadályozói. Ez a kiadvány szentelt először nagyobb teret, egy oldalt, a zsidóüldözés bemutatására, nagyságrendileg pontos adatokat közölve (Bihari, 1991).

A *Benkes, Borsányi, Kende* (1993) szerkesztőhármassal nevezett, de egy nagyobb szerzői kollektíva által készített könyv nem blokkosítva, hanem párhuzamosan tárgyalta az egyetemes és a magyar történelmet. A könyv végén található dokumentumgyűjteményből hét forrás vonatkozott a világháborús Magyarországra, a szerzők által megjelölt csomópontoknak megfelelően: a bécsi döntések, a 2. hadsereg, illetve a zsidóüldözésre vonatkozó anyagok, Horthy proklamációja és Szálasi hűségesküje. A könyv több új elemet is kiemelt, pl. a Jugoszlávia elleni magyar beavatkozás Teleki által szabott feltételeit, az újvidéki razzia felelőseinek számonkérését, illetve a háború végi szerb bosszút. Kiemelte a zsidó deportálásokhoz nyújtott magyar asszisztenciát, ugyanakkor azt is, hogy a deportálások elleni külföldi tiltakozások mellett a hazai mérsékelt körök is hallatták a

szavuk. Értékelt Horthy fellépését a budapesti zsidóság elhurcolásának megakadályozásában. A kiugrással kapcsolatban hivatkozott a finn példa követésére, a kudarcot pedig a kellő előkészítés hiánya mellett a németek gyors és agresszív fellépésével magyarázta.

Salamon Konrád határozott nemzeti konzervatív alapról megírt munkája nagyobb empátiát tanúsított a kor politikai elitjére nehezedő nyomással kapcsolatban. Kiemelte a Teleki-féle belső stabilizáció és a fegyveres semlegesség sikereit, a lengyelek támogatását, a nyugati emigráns kormány tervét. Hangsúlyozta, hogy a revízió során Teleki kiállt a toleráns nemzetiségpolitika mellett. A Szovjetunió elleni hadba lépést a politikai elit egy szűkebb csoportjának tulajdonította, és Bárdossy szerepét emelte ki. Általában kerülte a felelősséget felvető tragikus eseményeket. Nem kapott nagyobb teret az újvidéki razzia (csak Bajcsy-Zsilinszky fellépése ellene), sem a 2. hadsereg Don menti küzdelme, sem a zsidóság ellen bevezetett korlátozó intézkedések (csak az erre vonatkozó még szélsőségesebb német követelések visszautasítása). Salamon könyve először emelte ki a népi mozgalom és Szárszó szerepét. A német megszállás kapcsán Horthy kezdeti ellenállását hangsúlyozta, majd megállapította, hogy a németek több mint félmillió magyar zsidót hurcoltak el az országból. A kiugrás sikertelenségét részben a szovjet vezetésre hárította, amely korábban sem szorgalmazta, hogy magyar hadifoglyokból hadsereg alakuljon, és amely sürgetésére kellett a kormányzónak előre hozni a kiugrás bejelentését (Salamon, 1994).

Az említett könyvek, de a forgalomban lévő más kiadványok sem vállalkoztak a nyilas rendszer részletes tárgyalására, és a korábbi berendezkedéssel szembeni különbségek bemutatására, ami változatlan bizonytalanságot hagyott a különböző ideológiákra épülő korlátozott parlamenti, autoriter, illetve totális berendezkedés jellegzetességeivel és megítélésével kapcsolatban. A keleti front katonai eseménye és a magyar csapatok doni harcainak bemutatása továbbra is igen leegyszerűsítő módon jelent meg. A zsidótörvények tárgyalása helyet kapott ugyan valamennyi kiadványban, ezek társadalmi következményeiről és morális hatásairól viszont nem esett szó, ami szintén nehezen értelmezhetővé tette az 1944-es deportálások körülményeit (Sós, 2002:61). Számos korábbi pontatlanság, toposz is átöröklődött, például a hadüzenet, a hintapolitika, az utolsó csatlós fogalmak téves használata. A történelemszemlélettel kapcsolatos zavart bizonytalanságot önmagában nem oldotta meg, hogy különböző irányzatú, karakteresen nemzeti konzervatív, liberális, illetve szociáldemokrata szemléletű tankönyvek jelentek meg nagy példányszámban. Ez inkább csak hozzájárult a kibontakozó kultúrharchoz (Bihari, 2001:152).

A második világháborús magyar részvétel történelemtankönyvekben megjelenő képének változásaiban, az áttekintett ötven év során jól nyomon lehet követni a hivatalos állami ideológia, és az aktuális politikai törekvések hatását. A beavatkozás mértéke és formája korszakonként változott, de egyetlen rendszer, hatalom, vagy elitcsoport sem mondott le a múlt meghatározó eseményeinek birtokbavételéből, interpretálásából adódó társadalmi befolyás lehetőségéről.

Irodalomjegyzék

BALLÉR Endre (1996): *Tantervelméletek Magyarországon a XIX-XX. században*. A tantervelmélet forrásai 17. Budapest.

BALOGH Endre (1970): *Történelem a gimnázium IV. osztálya számára*. Budapest: Tankönyvkiadó.

- BÁTHORY Zoltán (2001): *Maratoni reform*. Budapest: Ökonet.
- BENKES Mihály, BORSÁNYI György & KENDE János (szerk.) (1993): *Történelemtankönyv IV. Gimnázium*. Budapest: Cégér.
- BIHARI Péter (1991): *A 20. század története*. Budapest: Holnap.
- BIHARI Péter (2001): A tankönyv. In: KNAUSZ Imre (szerk.): *Az évszámokon innen és túl... Megújuló történelemtanítás* (pp. 152–163). Budapest: Műszaki.
- CSEPELA Jánosné, HORVÁTH Péter, KATONA András & NAGYAJTAI Anna (2000): *A történelemtanítás gyakorlata. Tantárgy-pedagógiai tankönyv*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- GÓZSY Zoltán & DÉVÉNYI Anna (2011): *A történelem tanításának tartalmi és módszertani változásai*. http://janus.ttk.pte.hu/tananyagok/turt_tan_valt/index.htm [2012.11.10.]
- GUNST Péter (2000): *A magyar történetírás története*. Debrecen: Csokonai.
- HECKENAST Gusztáv, FEUER Klára, KARÁCSONYI Béla & ZSIGMOND László (1948): *Történelem az általános iskola VIII. osztálya számára*. Budapest: VKM.
- JAKAB GYÖRGY (2000): A történelem tanítása az ezredfordulón. II. rész. *Új Pedagógiai Szemle*, 50 (7-8), 27-39.
- JAKAB György (2009): Történelemtankönyveink ideológiai háttéréről. *Könyv és Nevelés*, 11 (3) (e-KN)
- JÓVÉRNÉ SZIRTES Ágota (1983): *Történelem IV. Gimnázium*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- KARDOS József (2007): *Iskola a politika sodrában 1945-1993*. Budapest: Gondolat.
- KATONA András & SALLAI József (2002): *A történelem tanítása. Tantárgy-pedagógiai összefoglaló*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- KATONA András (2003): Történelemtanításunk története a második világháború végétől a kommunista hatalomátvételig. *Módszertani Lapok, Történelem*, 10 (3), 23-29.
- KATONA András (2004): Történelemtantervek a Kádár-korszakban. In: ALBERT B. Gábor (szerk.): *Tudatformálás vagy tudattorzítás?* (pp. 87-104). Budapest: Kölcsey Intézet.
- KÉRI Katalin & VARGA Attila (2004): A pártideológia tükröződése az 1950-1953 között kiadott alsó tagozatos tankönyvekben. *Acta Pedagogica*, 11-12 (1-2), 23-34.
- KNAUSZ Imre (2001): Miért tanítunk történelmet? In: KNAUSZ Imre (szerk.): *Az évszámokon innen és túl... Megújuló történelemtanítás* (pp.11-23). Budapest: Műszaki.
- KOSÁRY Domokos & MÉREI Gyula (1945): *Magyarország története a szatmári békétől napjainkig*. A gimnáziumok VIII., a líceumok, gazdasági középiskolák és a tanító-(nő)-képző intézetek IV. osztálya számára. Budapest: Szikra.
- LUKÁCS Lajos (1950): *Magyarország története. III. rész 1849–1950*. Ideiglenes tankönyv. Budapest: Tankönyvkiadó.
- MÉSZÁROS István (1989): *A tankönyvkiadás története Magyarországon*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- NAGY Imréné (1959): *A magyar nép története. III. rész 1849–1948*. Az általános gimnázium IV. osztálya számára. Ideiglenes tankönyv. Budapest: Tankönyvkiadó.
- RÁNKI György & SZAMUELY Tibor (1964): *Történelem az általános gimnáziumok IV. osztálya számára*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- SALAMON Konrád (1994): *Történelem IV. Középiskola*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- SÓS Sándor (2002): A tankönyvelemzés megközelítése és néhány tapasztalat. *Könyv és Nevelés*, 4 (3) 58-63.
- SZABÓ Ildikó (1999): Iskola és társadalom. *Új Pedagógiai Szemle*, 49 (9), 27-42.
- SZEBENYI Péter (1970): *Feladatok, módszerek, eszközök. Visszatekintés a hazai történelemtanítás múltjára*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- SZEBENYI Péter (2001): A történelemtankönyvekre ható tényezők történeti változásai. *Iskolakultúra*, 11 (9), 13–21.
- SZÖKE András (2004): Apostolok jogán? In: ALBERT B. Gábor: *Tudatformálás vagy tudattorzítás?* (pp. 65-74). Budapest: Kölcsey Intézet.
- Tanterv az általános iskola számára* (1946). Budapest: OKT.
- Tanterv az általános iskola V-VIII. osztálya számára* (1958). Budapest: Tankönyvkiadó.